

Г.О. Замікула
аспірант кафедри міжнародних відносин
і зовнішньої політики
Донецького національного університету
імені Василя Стуса

Конституційні реформи в Турецькій Республіці в ХХІ столітті

У статті досліджуються конституційні реформи в Турецькій Республіці в ХХІ столітті – в період перебування при владі Партії Справедливості та Розвитку. Автор аналізує результати трьох конституційних референдумів, які пройшли в державі в 2007, 2010 та 2017 роках, та наголошує на глибині реалізованої модернізації основного закону Туреччини, яка втілилась у радикальне переформатування системи державного управління

Ключові слова: Турецька Республіка, Конституція, Партія Справедливості та Розвитку, референдум, Реджеп Тайп Ердоган, конституційна реформа

А.О. Замікула
аспірант кафедри міжнародних відносин
і зовнішньої політики
Донецького національного університету
імені Василя Стуса

Конституционные реформы в Турецкой Республике в ХХІ веке

В статье исследуются конституционные реформы в Турецкой Республике в ХХІ веке – в период пребывания у власти Партии Справедливости и Развития. Автор анализирует результаты трех конституционных референдумов, прошедших в стране в 2007, 2010 и 2017 годах, и подчеркивает глубину реализованной модернизации основного закона Турции, которая воплотилась в радикальном реформировании системы государственного управления.

Ключевые слова: Турецкая Республика, Конституция, Партия Справедливости и Развития, референдум, Реджеп Тайип Эрдоган, конституционная реформа.

H. Zamikula
PhD student, International Relations
and Foreign Policy Department,
Vasyl` Stus Donetsk National University

Constitutional Reforms in the Republic of Turkey in the ХХІ century

The article examines the processes of constitutional reforms in the Republic of Turkey in the ХХІ century – during the period of Justice and Development Party's leadership. The author characterizes the attitude of this political force to the basic law of the state, that was approved in 1982 during the reign of the military junta, and outlines its views on the potential revision of the document. He argues that, at the earliest possible opportunity, with the strengthening of their positions, the party of Recep Tayyip Erdogan resorted to actions aimed at reviewing the provisions of the Constitution in order to implement

its strategic goal – the transformation of Turkey into a presidential republic. The process of reforms' implementation lasted for several years and led to the holding of three constitutional referendums in the state. The article analyzes the results of these events which were held in 2007, 2010 and 2017. It states that the majority of the proposed amendments to the basic law were adopted – from the change in the format for electing the president of the republic, continuing to the offensive on the constitutionally mandated powers of the military and completing with the transition to a full-fledged presidential form of government. Thus, the revision of the Constitution eventually brought success to Erdogan and his supporters, radically reforming the system of public administration and providing them with positive prospects for the continuation of domination in the Turkish politics – a thesis, which was confirmed by the results of the extraordinary presidential and parliamentary elections of 2018. Also, despite the results of the popular vote during referendums, the division of the state is underlined, as the rejection of the proposals of the Justice and Development Party in certain Kurdish and traditionally Kemalist regions of the country is firmly visible. Also the author highlights the mixed reaction of Ankara's western partners to Turkish constitutional reforms: at first these processes were considered in Europe as evidences of the liberalization of Turkish legislation, but today they are seen as an usurpation of power by Erdogan and his party.

Key words: Turkish Republic, Constitution, Justice and Development Party, referendum, Recep Tayyip Erdogan, constitutional reform.

Постановка проблеми

Турецька Республіка є важливим гравцем системи міжнародних відносин завдяки геополітичному положенню, історичній спадщині та актуальній ролі, яку вона відіграє в світовій політиці. Вона – одна з найбільш розвинених мусульманських країн, яка протягом тривалого періоду своєї історії залишалася зразковим прикладом потенційних успіхів у вестернізації ісламського суспільства. Заснована на принципах кемалізму, специфічна «турецька модель» визначала напрямок розвитку держави протягом ХХ століття. Втім, на початку нового тисячоліття прихід до влади в країні поміркованих ісламістів з Партії Справедливості та Розвитку призвів до поступового, але в той же час радикального перегляду базових принципів, на яких була заснована політика держави. Одним з його напрямків стала реалізація масштабних конституційних реформ, спрямованих на перерозподіл функцій у сфері державного управління. Вивчення цього процесу стає не лише необхідним елементом для визначення сучасного суспільно-політичного становища Турецької Республіки – південного сусіда та стратегічного партнера України, але й дає можливість дослідити можливості та інструментарій радикального перегляду конституційних норм, з успіхом застосованих в окремій державі в достатньо короткий проміжок часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Комплексні роботи, присвячені конституційним процесам у сучасній Туреччині, наразі відсутні. Певна інформація міститься в дослідженнях загального характеру, присвячених історії та актуальній політиці Турецької держави. Серед них слід зазначити роботи М. Воротнюк [2], Д. Єремєєва [3], А. Мамедової [4], П. Крайніка [6]. Окремі дослідники, такі як Д. Баранов [1], Б. Аліріза та З. Єкелер [11], Е. Слоат [13], аналізували певні аспекти й етапи конституційних перетворень у Туреччині в ХХІ столітті. Також теоретична інформація з цієї проблематики міститься в статтях, присвячених вивченню застосування практики референдумів при визначенні державної політики – саме такою є робота Ю. Палєєвої [5]. Специфічним джерелом інформації щодо реалізації цих процесів є документальні [12] та статистичні [7; 8; 9; 10] джерела.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Вивчення конституційних процесів у країнах-сусідах не втрачає актуальності для української науки. У випадку Туреччини політичний контекст та глибина проведених реформ, які суттєво вплинули на політику держави та її позиціонування на міжнародній арені, привертають особливу увагу дослідників. У той же час зазвичай

вони концентруються на аналізі конкретних актуальних подій. Натомість у статті пропонується узагальнений погляд на комплексний процес конституційної реформи, яка відбувалася в Туреччині протягом останніх років та врешті-решт призвела до перетворення її на президентську республіку.

Формулювання цілей статті

Метою статті є вивчення процесу затвердження конституційних реформ у Турецькій Республіці в ХХІ столітті з акцентом на конституційні референдуми 2007, 2010 та 2017 років у якості його визначальних етапів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Чинна Конституція Туреччини була розроблена після військового перевороту 1980 року. Вона проголошує державу демократичною республікою, яка орієнтується в своїй політиці на основоположні принципи кемалізму. Основний закон закріпив світський характер Турецької держави та наклав заборону на скасування певних законодавчих актів, що захищають такий порядок. Згідно з ним у країні встановлювалася парламентська форма правління – саме Великі національні збори, які обиралися прямим голосуванням на загальнонаціональних виборах, репрезентували та виконували волю турецького народу. Натомість президент залишався церемоніальною фігурою. Його кандидатура обиралася депутатами парламенту. Також Конституція надавала суттєвий вплив на політичне життя держави військовим, які розглядалися в якості охоронців державного порядку та світського устрою [12]. Документ був затверджений на референдумі, який проходив 7 листопада 1982 року. В ньому взяли участь 91,3 % виборців. З них 91,4 % (понад 17,2 млн. громадян) підтримали прийняття нового основного закону Турецької Республіки [7].

Конституція 1982 року, прийнята в умовах правління військової хунти, була покликана подолати наслідки внутрішньополітичних конфліктів, які розривали

державу протягом другої половини 1970-х років, набуваючи характеру прихованого громадянського конфлікту. Її положення спрямовували політику республіки впродовж 1980-1990-х років. Утім, з приходом до влади в країні поміркованих ісламістів з Партії Справедливості та Розвитку (ПСР), які здобули перемогу на парламентських виборах 2002 року, ситуація змінилася. Очолювана Реджепом Таїпом Ердоганом політична сила прагнула докорінно змінити політику Туреччини, звертаючись до реалізації концепції неоосманізму в зовнішній політиці та поступово посилюючи ісламізацію внутрішньополітичного середовища. В сфері державного управління партія послідовно відстоювала прагнення радикально переглянути наявний баланс сил, роблячи ставку на посилення президентської гілки влади. Саме в цьому напрямку прибічники Ердогана спрямували свої зусилля протягом наступних років, здійснивши докорінну ревізію конституційної системи республіки.

У 2007 році був реалізований перший етап модернізації Конституції Туреччини. Країна переживала кризу, викликану розбіжностями провідних політичних сил з питання обрання в парламенті президента республіки. Кандидатура Абдулли Гюля, запропонована Партією Справедливості та Розвитку, викликала занепокоєння з боку опозиції, яка вбачала в ній загрозу світському устрою Туреччини. В умовах бойкоту з боку опозиційних депутатів Конституційний суд Туреччини визнав недійсними результати весняного голосування, оскільки на ньому не були присутні 2/3 членів парламенту – необхідна кількість для обрання президента в першому раунді. У відповідь прибічники Ердогана запропонували внести зміни у виборчу процедуру, закріплену в Конституції. Реформа передбачала обрання президента держави в рамках загальнонаціональних виборів, а не голосування в парламенті; скорочення президентського терміну з семи до п'яти років; надання президенту дозволу переобиратися на другий термін; дозвіл балотуватися на посаду президента особам, які

не входять до складу депутатського корпусу; проведення парламентських виборів кожні чотири роки замість п'яти [3, с. 344]. 11 травня 2007 року ці зміни були підтримані парламентом. Чинний президент Туреччини Ахмет Сезер наклав на законопроект вето, оскільки побоювався посилення значення президентської посади, що потенційно могло призвести до конфлікту з прем'єр-міністром та дестабілізувати ситуацію в державі. Втім, Партія Справедливості та Розвитку вдруге провела свої пропозиції через парламент. Оскільки президент не міг знову використовувати право вето, він був змушений винести питання на загальнонаціональний референдум.

Голосування пройшло 21 жовтня 2007 року. Явка на референдумі становила 67,4 %. Понад дві третини учасників – 69,1 % (19,3 млн. громадян) – підтримали запропоновані конституційні зміни. Проти них проголосували 31,09 % (8,6 млн.) респондентів. Найбільший рівень підтримки перегляду Конституції продемонстрували центральні та східні регіони республіки – зона проживання традиційного електорату Партії Справедливості та Розвитку. Натомість у західній частині держави громадяни скептичніше поставилися до цих пропозицій. З семи провінцій, в яких конституційна реформа була відкинута, три знаходяться в європейській частині республіки, ще три – на узбережжі Егейського моря [8].

Наступним визначним етапом у реформуванні турецького конституційного устрою стали події 2010 року. В республіці була ініційована масштабна конституційна реформа, спрямована на забезпечення відповідності основного закону держави європейським цінностям та нормам. Вона стала частиною процесу європейської інтеграції, який Партія Справедливості та Розвитку визначала в якості стратегічного завдання для Анкари. В цьому контексті зазначалася рівність прав усіх громадян держави, при цьому в запропонованих змінах наголошувалося, що засоби, необхідні для забезпечення особливих потреб окремих частин населення (інвалідів, дітей)

не вступають у протиріччя з принципом рівності. Пропонувалося на конституційному рівні забезпечити недоторканість та захист особистих даних турецьких громадян. Розширювалися права робітників та службовців – їм дозволялося вступати до кількох профспілок та ініціювати колективні трудові суперечки. Також забезпечувалося право громадян на страйки. В державі запроваджувалося функціонування інституту омбудсмена. Суттєво лібералізувалися обмеження на виїзд за кордон для громадян республіки – згідно із запропонованими змінами приводом для нього могло стати лише судове розслідування. Спрошувалося життя парламентарів – пропонувалося дозволити їм обіймати посаду в парламенті навіть у випадку розпуску їхньої партії. Обмежувався вплив військових на політичне життя республіки – у випадку звинувачень у злочинах проти держави вони мали відповідати перед цивільним судом. Натомість військові суди позбавлялися права розглядати справи цивільних осіб у випадку відсутності введення в державі військового стану. Також з Конституції пропонувалося усунути статтю, яка гарантувала недоторканість від судових переслідувань лідерам перевороту 1980 року [1, с. 34-37].

Більшість із запропонованих змін до Конституції отримали підтримку в парламенті. Винятком стала пропозиція обмежити право Верховного Суду на розпуск політичних партій – відтак, її довелося усунути з пакету реформ. Утім, Партії Справедливості та Розвитку не вдалося набрати необхідні 2/3 голосів для безпосереднього затвердження реформи національними зборами. Кемалістська Республіканська народна партія (РНП) та курдська Партія миру та демократії (ПМД) бойкотували голосування; ультраправа Партія націоналістичного руху (ПНР) голосувала проти поправок. Відтак, доля Конституції знову вирішувалася на референдумі. Волевиявлення турецького народу відбулося 12 вересня 2010 року. При явці в 77,3 % реформи були підтримані більшістю в 57,9 % (21,7 млн. громадян) [9]. У географічній

площині результати референдуму знову продемонстрували розподіл країни: північ, центр та схід республіки проголосували за реформи, натомість європейська частина та морське узбережжя – західні та південні регіони – виступили проти ініціатив Партії Справедливості та Розвитку. Курдське населення Туреччини здебільшого бойкотувало референдум, протестуючи проти невизнання своїх національних прав у цій державі.

На перший погляд, прийняті поправки беззаперечно демонстрували демократизацію турецького конституційного устрою. Це презентувалося як природна частина реалізації курсу на європейську інтеграцію, який Партія Справедливості та Розвитку продовжувала декларувати в якості стратегічного вектору зовнішньополітичної діяльності. Результати референдуму віталися владою європейських держав. Наприклад, єврокомісар з питань розширення Ш. Фюле назвав ці події «кроком у правильному напрямі», що демонструє «стійку прихильність громадян Туреччини до реформ, які розширюють їх права та свободи» [5, с. 43]. Втім, дефакто зміни були насамперед спрямовані на ослаблення впливу військових на політичне життя Туреччини. Вони були ініційовані в умовах, коли репутація національних збройних сил уже була підточена справою «Ергенекон» – таємної організації, відповідальної за втручання в політичне життя держави. Вже в період підготовки конституційних змін, на початку 2010 року, в ЗМІ були оприлюднені дані щодо операції «Кувалда» – державного перевороту, який начебто планувався в 2003 році групою вищих офіцерів [2, с. 4]. Достовірність звинувачень у 2015 році була спростована, втім, вони спричинили масштабну реакцію, призвели до арештів у військовому середовищі та ще більше налаштували турецьке суспільство проти армії. Особливо слід зазначити роль руху «Хізмет» у цих процесах. Саме прибічники Ф. Гюлена, який на той момент залишався союзником Ердогана та його політичної сили, активно критикували військових та вимагали

їхнього усунення від політичних процесів у республіці. В цьому контексті експерти розглядають конституційний референдум 2010 року в якості вирішального двобою між двома політичними елітами Туреччини – світською і релігійною [6, с. 18]. Його можна вважати новим етапом у процесі консолідації влади в руках Партії Справедливості та Розвитку і її лідера Реджепа Таїпа Ердогана, позбавлення їхніх опонентів належного інструментарію для протидії політиці правлячої політичної сили.

Протягом 2010-х років чинний режим у Туреччині продовжував посилювати свої позиції. Це супроводжувалося активізацією зовнішньополітичної діяльності в процесі боротьби за лідерство на Близькому Сході, загостренням курдської проблеми, ісламізацією держави та посиленням тиску на опозицію. Політика Ердогана призвела до втручання республіки в громадянський конфлікт у Сирії та загострення відносин із західними партнерами. Незгода з нею стала причиною низки політичних криз (протести на площі Таксिम у 2013 р., позачергові парламентські вибори в листопаді 2015 р.), найнебезпечнішою з яких стала спроба військового перевороту в липні 2016 року. Невдача заколотників призвела до проголошення в країні надзвичайного стану та певного переформатування політичного середовища Туреччини – на бік Партії Справедливості та Розвитку перейшли її старі опоненти з ультраправої Партії націоналістичного руху. Користуючися ситуацією, Ердоган активізував зусилля з радикального перегляду конституційних норм, спрямованого на реалізацію давньої мети його політичної сили – перетворення держави на президентську республіку. Разом ПСР та ПНР запропонували поправки до Конституції, які радикально змінювали систему державного управління.

Згідно з ними, президент перетворювався на голову держави з найвищими повноваженнями; натомість скасовувалася посада прем'єр-міністра. Також пропонувалося збільшити кількість депутатів національних зборів з 550 до 600 осіб; розширити термін каденції парламентарів з

чотирьох до п'яти років; оформити одночасне проведення загальнонаціональних президентських та парламентських виборів кожні п'ять років. Знижувався віковий ценз для участі у виборах – з 25 до 18 років; усувалася умова обов'язкового проходження кандидатами військової служби [4, с. 49]. Конституційна комісія ухвалила 18 з 21 пропозицій. Саме вони і були винесені на голосування в парламенті та підтримані більшістю депутатів, хоча й не набрали 2/3 голосів, необхідних для безпосереднього затвердження змін. Утім, Партія Справедливості та Розвитку ще до голосування наголошувала, що за будь-яких його результатів звернеться до турецького народу, без узгодження з яким не наважиться переглянути систему державного управління.

Черговий референдум щодо конституційних змін у Турецькій Республіці відбувся 16 квітня 2017 року. Згідно з офіційними результатами, за зміни проголосувало 51,4 % (близько 25,16 млн. осіб), у той час як проти них висловилося 48,6 % (23,78 млн. осіб). Показники явки на референдумі (85,3 %) продемонстрували актуальність питання та високий рівень мобілізації турецького суспільства [10]. Офіційно було оголошено, що народне волевиявлення відбулося у рамках законодавства та без суттєвих порушень, які могли вплинути на його результати. Втім, опозиція наголошувала на значних порушеннях, які набували як непрямих (використання адміністративного ресурсу в рамках кампанії «за», яка супроводжувалася тиском на прибічників іншої думки), так і прямих (маніпуляції з підрахунками голосів) форм. Географічний розподіл прихильників та противників конституційних змін став традиційним для турецької електоральної карти останніх років. Президентську форму правління підтримав так званий центрально-анатолійський хартленд – переважно сільська місцевість, де популярність Партії Справедливості та Розвитку й особисто Ердогана є дуже високою. Проти змін виступили південно-східні (курдські) райони та егейсько-середземноморське узбережжя. Курди

побоювалися подальшої радикалізації державної політики щодо національних меншин; західні райони країни завжди відзначалися прихильністю до кемалістських принципів, тому будь-який відступ від них вважався там помилкою. Цікаво, що проти конституційних змін проголосували три найбільших міста Туреччини – Стамбул, Анкара та Ізмір. Натомість турецькі громадяни, які мешкають за кордоном (головним чином, на Заході), традиційно підтримують політику Ердогана, тому не дивно, що вони проголосували за запропоновані зміни до Конституції. Наприклад, рівень підтримки президентської форми правління з боку турецької діаспори у західноєвропейських державах коливався від 63 до 75 %.

Загалом, результати референдуму надали Ердогану розширені повноваження, контроль над гілками влади та можливість керувати Турецькою Республікою до кінця 2020-х років. Прагнення реалізувати ці амбіції було підтверджене оголошенням позачергових президентських і парламентських виборів у 2018 році. В умовах зростаючого впливу кризових явищ на турецьку економіку Партія Справедливості та Розвитку намагалася заздалегідь забезпечити своє становище до того часу, як негативні тенденції в економічному розвитку призведуть до зростання невдоволення населення і зміни його електоральних поглядів. Перемоги на виборах продемонстрували, що конституційна реформа дійсно допомогла Ердогану та його політичній силі набути надзвичайних повноважень і стабілізувати своє положення в якості керманічів Турецької Республіки на тривалий проміжок часу. Разом з тим вона, на відміну від результатів попередніх турецьких референдумів, викликала жваву критику з боку західних партнерів [13]. Більшість країн Європи та європейські інституції розглядають запропоновані зміни до Конституції (які, до речі, не були схвалені Венеціанською комісією) як придушення демократії в Туреччині. Процес підготовки до волевиявлення призвів до загострення відносин Анкари з провідни-

ми членами ЄС (Німеччина, Нідерланди), які заборонили турецьким високопосадовцям брати участь в агітаційних заходах на своїй території. Оголошення результатів референдуму 2017 року викликало негативну дипломатичну реакцію з боку Європи. Жоден лідер країн-членів ЄС не привітав Ердогана з перемогою. Не маючи права оскаржувати наведені дані щодо голосування, більшість європейських політиків, у тому числі А. Меркель та С. Курц, наголошують на їхній неоднозначності та важливості для Туреччини не відступати з демократичного шляху [11, с. 4-5].

Висновки

Реалізована в XXI столітті ревізія Конституції Турецької Республіки засвідчує успіхи Партії Справедливості та Розвитку в реформуванні політичної системи держави. Конституційні ініціативи режиму Ердогана, пройшовши майже в повному обсязі етап юридичної експертизи Конституційною комісією, послідовно підтримувалися парламентом та затверджувалися загальнонаціональним волевиявленням у форматі референдумів. Це демонструє прагнення до змін та невідповідність певних положень Конституції 1982 року вимогам і очікуванням сьогодення. Таким чином, реалізований курс влади отримує належний мандат з боку населення Туреччини, а здійснений перехід до президентської форми правління виступає природним етапом у процесі модернізації держави.

У той же час низка моментів кидають тінь на досягнення Ердогана та його прибічників. По-перше, Партії Справедливості та Розвитку жодного разу не вдалося затвердити масштабні конституційні змі-

ни винятково голосуванням у парламенті. Дійсно, її пропозиції набирали більшість голосів – через потужне представництво цієї політичної сили в Національних зборах. Утім, їм не вдалося забезпечити підтримку з боку 2/3 депутатів – необхідна умова для внесення змін до основного закону держави. По-друге, порівняння результатів голосування на референдумах 2007, 2010 та 2017 років демонструє стабільне зниження прибічників запропонованих конституційних реформ. При цьому в географічній площині спостерігається формування та розширення зони незгоди із запропонованим курсом, яка охоплює курдські південно-східні райони та кемалістський захід держави. По-третє, попри спрямування конституційних реформ в одному напрямку, вони по-різному сприймалися світовою спільнотою, насамперед – західними партнерами Туреччини. Якщо на початковому етапі, в умовах активізації процесів європейської інтеграції з боку Анкари, Європа позитивно оцінювала лібералізацію турецького законодавства та усунення військових з політичної сцени, то сьогодні її більше хвилює посилення тенденцій до авторитаризму з боку режиму Ердогана. І саме в цьому контексті європейські лідери оцінюють концентрацію влади в його руках у рамках переходу до президентської моделі.

Відтак, реалізовані в Туреччині конституційні процеси, попри успішне затвердження реформ, не є безхмарними. Ставлення до них демонструє певний розкол у турецькому суспільстві та негативну реакцію на міжнародній арені. Це в свою чергу може мати далекосяжні наслідки для внутрішньої стабільності й зовнішньополітичного позиціонування держави.

Література

1. Баранов Д. Сентябрьские поправки в Конституцию 1982 года. Что изменилось? / Д. Баранов // Турция после референдума 2010 года. – М., 2011. – С. 34-41.
2. Воротнюк М. Туреччина: регіональний гравець з глобальними амбіціями / М. Воротнюк. – Фонд Фрідріха Еберта, представництво в Україні, 2010. – 16 с.
3. Еремеев Д. Е. История Турецкой Республики с 1918 года до наших дней / Д. Е. Еремеев. – М.: Квадрига, 2017. – 376 с.
4. Мамедова А. Е. Эволюция государственного строя Турецкой Республики / А. Е. Мамедова // Правова держава. – 2017. – № 25. – С. 46-51.

5. Палєєва Ю. С. Референдум – загально визнаний демократичний інститут: історія і сучасність / Ю. С. Палєєва // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Юридичні науки. – 2013. – № 1 (4) – С. 43-50.
6. Система державного управління Турецької Республіки: досвід для України / уклад. П. І. Крайнік ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, С. В. Загороднюка. – К. : НАДУ, 2012. – 52 с.
7. 1982 Constitutional Referendum Results [Електронний ресурс] / веб-сайт газети Yeni Safak – Режим доступу: <https://www.yenisafak.com/en/secim-referandum-1982/secim-sonuclari>
8. 2007 Constitutional Referendum Results [Електронний ресурс] / веб-сайт газети Yeni Safak – Режим доступу: <https://www.yenisafak.com/en/secim-referandum-2007/secim-sonuclari>
9. 2010 Constitutional Referendum Results [Електронний ресурс] / веб-сайт газети Yeni Safak – Режим доступу: <https://www.yenisafak.com/en/secim-referandum-2010/secim-sonuclari>
10. 2017 Constitutional Referendum Results [Електронний ресурс] / веб-сайт газети Yeni Safak – Режим доступу: <https://www.yenisafak.com/en/secim-referandum-2017/secim-sonuclari>
11. Aliriza B., Yekeler Z. After the Referendum / B. Aliriza, Z. Yekeler // CSIS Turkey Project. – May 8, 2017. – 6 p.
12. Constitution of the Republic of Turkey, November 7, 1982 [Електронний ресурс] / офіційний веб-сайт Міжнародної організації праці – Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---ilo_aids/documents/legaldocument/wcms_127495.pdf
13. Sloat A. Here’s What Erdogan’s Referendum Means for Turkey, the EU, and the U.S. [Електронний ресурс] / A. Sloat / Foreign Policy, April 17, 2017 – Режим доступу: <https://foreignpolicy.com/2017/04/17/heres-what-erdogans-referendum-means-for-turkey-the-eu-and-the-u-s/>